

KANUN

tarafından fethedilmesinden sonra Arapça'ya **kānūn** (çoğulu kavânîn) şeklinde geçmiştir.

Kanun kavramının İslâmî dönemin maliye terminolojisinde yukarıdaki anlamını koruduğu görülür. Nitekim haraç takdir ve tahsil kurallarını ve vergi miktarlarını gösteren kayıtlara "kânûn-ı-l-harâc" adı verilmiştir. Günümüzde Tunus gibi bazı Arap ülkelerinde zeytin, hurma vb. ürünlere konulan vergileri ifade etmesi de bu kullanımın devamı olmalıdır. Kelimenin anlamı zamanla ahlâkî, dinî, içtimai, siyasi, ilmî vb. konularda söz konusu edilebilecek her türlü esas, usul ve kaideleri (dîn, dünya, âhiret, şeriat, hisbe, edep, davranış, usul, siyaset, dil, nahiv, tıp kanunları tamlamalarında olduğu gibi) kapsayacak şekilde genişlemiştir.

Kanun kelimesi, kazandığı "dünya ve âhiret işlerinde ölçüt alınması gereken dosdoğru kurallar" (hayat düsturu) anlamına uygun bir hukuk terimi olarak Hristiyanlık'ta kilise hukukunu ve kilise konsillerinin kararlarını (Canon law), İslâm'da ise şer'î hukuku (el-kânûn-ı-ş-şer'î) ifade etmekte de kullanılmıştır. Ancak İslâm hukuk terminolojisinde kanun kelimesiyle daha çok devlet başkanının belirli alanlardaki yasama yetkisine istinaden özellikle idare, ceza, anayasa ve maliye hukuku alanlarında yürürlüğe koyduğu kurallar ve yaptığı düzenlemeler kasdedilmiştir. Şer'î ahkâmı yorumlayıcı, tamamlayıcı veya şartlara uyarlayıcı mahiyet taşıyan bu tür hüküm ya da yasaları ifade eden bu terimin kapsamı zaman içinde özellikle İran ve Türk hukuk ve törelerinin etkisiyle (Büveyhîler, Sâmânîler, Gazneliler, Selçuklular, Moğollar, Osmanlılar, Safevîler dönemlerinde) "kaynağını geleneksel şer'î hukuktan almayan örf ağırlıklı yasa" şeklinde daha özel bir anlam kazandığı, literatürde rastlanan şeriat-kanun ayırımının da bu gelişmenin ürünü olduğu görülür (bk. ŞERİAT). Nihayet Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Batı hukukunun etkisiyle başlatılan kanunlaştırma hareketleriyle birlikte kelime Türkçe'de geniş anlamıyla (mevzuat) yetkili kamu organları tarafından çıkarılan yazılı hukuk kurallarını, dar ve teknik anlamıyla yasama organı tarafından bu adla çıkarılan genel, sürekli ve soyut hukuk kurallarını ifade eder olmuştur. Aynı kökten türeyen **kānūnî** "kanunlara uygun", **taknîn** "yasama", **kānūn-ı esâsî** "anayasa", **kanunnâme** "kanun ve kanunlar mecmuası" anlamına gelir.

BİBLİYOGRAFYA :

et-Ta'rifât, "kânûn" md.; *Türk Hukuk Lûgâtı*, Ankara 1944, s. 184-185, 188; Hâris Süleyman el-Fârûkî, *el-Mu'cemü'l-kânûnî*, Beyrut 1991, "kânûn" md.; Hıfzı Veldet, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 143; J. Schacht, *An Introduction to Islamic Law*, London 1971, s. 100-111; a.mlf., "Islamic Law in Contemporary States", *The American Journal of Comparative Law*, VIII, Berkeley 1959, s. 137-138; Necip Bilge, *Hukuk Başlangıcı*, Ankara 1975, s. 49, 54; Zahir İmre, *Medenî Hukuka Giriş*, İstanbul 1980, s. 131-135; Subhî Mahmasânî, "İslâm Hukukunun Tedvini I" (trc. İbrahim Kâfi Dönmez), *Mûlîd*, sy. 3 (1985), s. 313, 323-325; a.mlf., "İslâm Hukukunun Tedvini II", a.e., sy. 4 (1986), s. 362, 375; Pakalın, II, 102-103; Y. Linant de Bellefonds, "Kânûn", *EP* (İng.), IV, 556-557; M. Akif Aydın, "Batılılaşma", *DİA*, V, 164-165; Hayreddin Karaman, "Fıkıh", a.e., XIII, 11-12.

DİA

Malî Yönetim ve Kamu Yönetimi. Kanun kelimesi "resmî kayıtların tutulduğu defter ve toprak vergilerinin kaydedildiği liste" ile (kânûn-ı-l-harâc, kânûn-ı-l-ce-râid) "tesbit edilmiş kurallar" şeklindeki anlamlarını korumuştur. Vergi tarihiyle ilgili bu prensip, Sevâd topraklarına dair düzenlemeleri ve belirli bir toprak parçası üzerine muayyen bir vergi konulması uygulamasını başlatan kişi olarak kabul edilen Hz. Ömer dönemine kadar götürülebilir. Bu düzenleme Sâsânîler devrindeki vergi sisteminin devamı olarak kabul edilmektedir. Eski İran geleneğinde olduğu gibi İslâmî dönemde de kesin kayıtlara ve resmî sicillerle ilgili kurallara olan sıkı bağlılık doğru ve âdil bir idarenin kuruluşu olarak kabul edilmiştir (Mâveridî, s. 151, 215-218). Klasik hilâfet devrinde Farsça birer terim olan **düstûr** ve **avârec** "vergi listesi" mânâsında kanun teriminin eş anlamlısı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Mukâtaa yoluyla toprak vergilerinin toplanmasını düzenleyen şartları (şürût) ifade eden kanun kelimesi, Ebû Yûsuf (ö. 182/798) tarafından kullanılmadığı ve Mâveridî (ö. 450/1058) tarafından sıkça kullanıldığı için Irak ve doğu eyaletlerine daha sonra yayılmış olmalıdır. Abbâsîler döneminden sonra kanun Mısır'da, İran'da, Anadolu'da ve Hindistan'da aynı anlamlarla malî bir terim olarak görülür. "Kânûn-ı memleket" *Risâle-i Felekiyye*'de (s. 182), "kesin meblağlar ve hisselerle göre her bölge için bir vergi defterine önceden kaydetme" olarak tanımlanır. Tahsildarlar da vergileri bu deftere göre toplamak zorundadırlar. Son olarak Osmanlı Devleti'nde özellikle top-

rak vergilerini ve bu vergilerin toplanmasıyla ilgili yöntemleri ayrıntılı biçimde belirleyen tahrir defterleri ve ayrı ayrı sancaklar için çıkarılan kanunnâmeler aynı sistemin devamı olarak kabul edilmektedir. Bu tür kayıtların muhafaza edildiği daireler ise İlhanlı Devleti'nde "beytül-kânûn", Osmanlı Devleti'nde "defterhâne" şeklinde adlandırılmıştır.

Kanun terimi, "malî kurallar" biçimindeki anlamı gelişerek "sultanın idareci olmasından dolayı elinde bulundurduğu yetki sebebiyle şeriatın bağımsız olarak ortaya koyduğu hukukî emirler" mânâsını kazanmaya başladı. Buna daha önce Abbâsîler devrinde de rastlanmaktadır (Mâveridî, s. 32-33). Bu çerçevede, hüküm/ahkâm, düstur, zâbite / zavâbit (zavâbit-i mesâil-i örfiyye ifadesinde olduğu gibi Osmanlı terimi olarak), âyin (âyîn-i şâhân, âyîn-i şehriyârî, âyîn-i cihânbnâî ifadelerinde olduğu gibi özellikle devlet teşkilâtı ve törenlerle ilgili olarak gayr-i İslâmî kurallar için ve daha genel olarak âyîn-i narh-i ecnâs ifadesinde olduğu gibi) ve resm / rûsûm kanun kelimesiyle eş anlamlıdır. XIX. yüzyılda Batı etkisinin yayılmasıyla birlikte kanun kelimesi Avrupa modellerine dayalı olarak çıkarılan bütün seküler kanunları, kânûn-ı esâsî de anayasayı ifade etmek için kullanılmıştır. Kanun kelimesi aynı zamanda, Osmanlı döneminde esnaf birlikleri yöneticileri tarafından belirlenen ve kadı tarafından kaydedilen esnaf birlikleriyle ilgili nizamlar da olduğu gibi herhangi bir teşkilâtı düzenleyen kuralları ifade etmek için de kullanılır. Son olarak kanun, hareket tarzı nizamında ve aynı zamanda "kânûn-ı belâğa" ya da "kânûn fi't-tıb" ifadelerinde olduğu gibi din dışı bilimlerden herhangi birindeki temel bilgiler ya da genel ilkelere işaret edebilir.

"Din dışı hukukî emir" anlamı taşıyan kanun kelimesi ve bunun şeriatla ilişkisi öteden beri üzerinde durulan konuların başında gelir. İlk halifeler döneminden itibaren Hz. Ömer'in Sevâd topraklarıyla ilgili kararında olduğu gibi yalnızca ülû'l-emrin iradesiyle uygulanan hukukî emirlere dair kayıtlar mevcuttur. Bu tür emirler genellikle şeriatın şekillendiği süreçte şeriata dahil edilmiştir. İdarî düzenlemeler ve uygulamalar şeriata, örf ve âdet kavramları gibi sünnet kavramının geniş yorumu ve istihsan ilkesine başvurma yoluyla girdi (Schacht, s. 99-112). Fakat bu süreç, Şâfiî ve özellikle İbn Hanbel ve Dâvûd b. Halef'in dönemlerinden

sonra sünnetin dar yorumu ve istihsanın reddedilmesiyle birlikte sona erdi.

Kamu hukukuyla ilgili konular şeriat çerçevesi içerisinde ilk olarak toprak vergileriyle ilgili düzenlemeler hususunda, daha sonra ise siyasi otoritenin kaynağı, idare hukuku, çarşı-pazarla ilgili düzenlemeler ve ceza hukuku gibi daha genel konularla bağlantılı olarak ele alınmıştır. Şâfiî'den sonra fıkıh usulünün sınırları o kadar dar çizildi ki yeni idarî düzenlemeler bu sınırların dışında bırakıldı ve yeni bir devlet kanunu ya da devlet başkanı kanununun alanına girdi. Bu süreç aynı zamanda hilâfetteki siyasi gelişmeler tarafından da desteklendi. İran'da kurulan sultanlıklarda (Büveyhîler, Sâmânîler, Gazneliler, Selçuklular) yerli bürokrasi, hükümdarlarının mutlak hâkimiyetini güçlendirmek ve şeriat karşısında siyasi otorite ve devlet hukuku için bağımsız bir statü elde etmek amacıyla eski İran devlet geleneklerini canlandırmaya çalıştı. Bu dönemde kanun ve şeriat arasındaki çatışma sultan ve halife arasındaki rekabeti yansıtmaktadır. Bu dönemde Mâverdi, şeriatın uygulanmasını sağlamak ve İslâm toplumunun bekasını korumak için seküler gücün (kuvvetü's-saltana, el-imâre) gerekliliğini iddia etmiştir. Diğer bir ifadeyle kamu yararı bağımsız bir siyasi otoriteyi ve onun kanun yapma ve düzenlemelerde bulunma konusunda ehil olduğunu haklı gösteren temel ilke olarak kabul edilmiştir. Bu iddia, kanun koyucu olarak sultanın otoritesine temel olmak üzere İslâm sultanlıklarında düzenli olarak tekrarlanmıştır. Bu süreçte de adalet ve kanun kavramları İran devlet görüşüyle bağlantılı olarak fukaha tarafından siyasete dair kaleme alınan çalışmalarda ayrı bir konu olarak ele alınmaya başlanmıştır.

Fukaha, seküler kanun tarafından düzenlenen konuları tabii olarak şeriat tarafından "el-a'mâlü'l-âmmе, hükûkullah, siyaset" terimleriyle ayrılmış olan askerî ve hükümetle ilgili teşkilâtlar, vergilendirme, özellikle toprak vergileri, beytümâl ve ceza hukukuyla ilgili hususları ihtiva eden kamu hukuku sahasında değerlendirmiştir. Şeriat, devlet başkanına fethedilmiş topraklar ya da mevât topraklarla ilgili uygulamaları, İslâmî olmayan vergilerinin derecelerini, ta'zîr cezasının miktarını ve toplumun iktisadî menfaatlerini korumayı düzenleyen kuralları kanunlaştırma ve uygulama yetkisi vermiştir. Aynı zamanda kamu yararının ge-

rektirdiği durumlarda şeriat tarafından ele alınmamış olan herhangi bir konu hakkında devlet başkanının karar verme ve yasama faaliyetinde bulunma otoritesini de kabul etmiştir. Nas, yani Kur'an ve hadis tarafından düzenlenmemiş olan konularda fertlerin sultanın emrine itaat etmesinin dinî bir yükümlülük olduğu konusunda görüş birliği bulunmaktadır.

Ayrıca bazı fakihler, devlet başkanının otoritesine dayalı olarak alınan kararları şeriatla ilgili çeşitli problemlerin çözümü için zaruri görmektedir. Şeriatın iki çözümü câiz gördüğü durumlarda ülü'l-emrin kararı kesindir; aynı şekilde fukaha arasında ciddi ihtilâfların bulunması halinde devlet başkanı, kamu yararını gözeterek uygulamada birliği sağlamak ve toplumda ayrılıkların oluşmasını önlemek amacıyla belirli bir mezhebin hükümlerinin takip edilmesine karar verebilir. Bu sebeple Abbâsîler, Selçuklular ve Osmanlılar döneminde (Ebüssuûd Efendi, s. 347) kadılar mahkemelerde Hanefî mezhebini kurallarını takip etmek zorunda idiler. Bu tür bir karar, daha sonraki hukukî gelişme tarafından takip edilen istikameti önemli ölçüde etkilemiştir. Hanefî mezhebini karakterize eden geniş ilkeler sayesinde bir taraftan fetvalar, diğer taraftan kadı mahkemelerinin kararları ve sultanlar tarafından yürürlüğe konulan düzenlemeler şeklinde yeni hukukî kuralların ortaya konulabildiği yeni bir dönem başlamıştır.

Moğol istilâlarını takip eden dönemde bağımsız devlet kanunu kavramı önemli ölçüde güçlendi. Osmanlı Devleti'nde, Orta Asya'da, Hint yarımadasında ve Timur'un hâkimiyeti altındaki bölgelerde devlet teşkilâtı, askerî işler, vergiler, toprak üzerindeki tasarruf hakkı ve ceza hukuku meselelerine dair devlet başkanları tarafından çıkarılan kararlar, şeriatla tamamen bağımsız olarak zengin bir devlet kanunu külliyesi meydana getirdi.

İlhanlı Devleti'nde İranlı bürokratların gayretleri sayesinde eski İran devlet kanunu kavramı ilerleme kaydederken Moğol aristokrasisi yasa hukuk sisteminin üstünlüğünü sağlamaya çalışıyordu. Orta Asya bozkır imparatorluklarında geçerli olan gelenekler ve inançlar, devletin varlığını kağan tarafından konulan törenin muhafazası sayesinde sürdürdüğü şekilde görüşü desteklemiştir (İnalçık, *Reşit Rahmeti Arat İçin*, s. 259-271). Bu gö-

rüş Türk ve Moğol yönetici hânedanları tarafından Ortadoğu'ya götürüldü ve onların bu bölgede kurdukları devletlerde Osmanlı Devleti de dahil canlılığını sürdürdü. Şu husus gözden uzak tutulmamalıdır ki ilk dönemde bazı Osmanlı yazarları Cengiz Han yasasını adaleti tesis ettiği gerekçesiyle övmüşler ve Osmanlı devlet düzenlemeleri "yasak" ya da "yasaknâme" şeklinde anılmıştır. Mısır ve Suriye'de de "siyaset" ile karışmış olan yasa meşrû bir hukuk kaynağı olarak kabul edilme eğilimindedir. Bu yeni devletlerde devlet kanunuyla şeriat arasındaki çatışma bürokrasi, ulemâ ve askerî sınıflar arasındaki sosyopolitik bir mücadeleyi kapsamaktadır. Moğol yönetiminin sona ermesinin ardından İran ve Anadolu'da Türk-Moğol devlet kanununun tamamen kaldırılması yönünde güçlü bir baskı vardı. Devlet hizmetindeki bazı ulemâ istihsan, maslahat ve özellikle örf gibi İslâmî ilkelere başvurmak suretiyle bağımsız devlet kanunu ilkesinin meşrûluğunu ispata teşebbüs etmiştir.

Daha sonraki yıllarda bu ilkelere dayalı olarak devlet kanununun sahasını en fazla geliştiren devletler Osmanlı Devleti ve Hint yarımadasındaki Türk-Moğol devletleriydi. Osmanlı hukukçuları bu noktalara vurgu yaparak eskiden beri bağımsız yargı mahkemelerinin görevi olduğu için devlet kanununun kadılar tarafından uygulanması gerektiği prensibini kabul etmişlerdir. Bununla birlikte vezîriâzam, yeniçeri ağası, kaptan paşa, defterdar ve başbaki kulu divanları gibi siyasi ve askerî otoritelerin özel mahkemeleri devam etmiştir.

Osmanlı Devleti'nde şeriat ile padişah kanunu arasındaki çatışma çeşitli safhalarda kendini göstermiştir. Merkezileşmiş ve mutlakiyetçi imparatorluk sisteminin destekleyicisi olarak Fâtih Sultan Mehmed kanun ve örf ilkelerini kuvvetlendirmiş ve seküler kanunun bağımsızlığını desteklemiştir. Aynı zamanda Osmanlı kanunnâmelerini yürürlüğe koymuş ve ulemâyı devlet kontrolündeki daireler hiyerarşisine daha da yakınlaştırmıştır. Bürokrasiye mensup olan o dönem tarihçilerinden birine göre bu dünyanın "doğru düzen"i (nizam) mutlaka sultanın kesin cibrî otoritesini (yasağ-ı padişâhî) ve sultanın tek kişilik iradesinin kararlarını yürürlüğe koymasını gerektirir (Tursun Bey, s. 13). Fâtih Sultan Mehmed'in halefi II. Bayezid devrinin (1481-1512) ilk yıllarında şeriat taraftarları Fâtih'in bağımsız

yasama faaliyetine karşı sert tepki göstermişlerdir. Yavuz Sultan Selim dinî otoritelerin devlet işlerine müdahalesini kabul etmemiştir. Kanûnî Sultan Süleyman, şeriatın devlet kanunu üzerindeki kontrolünü söyleme eğiliminde olduğu halde devlet kanunu nişancının yetki alanı olarak bağımsızlığını korumuştur. Şeriat karşısında bir dereceye kadar kanuna verilen geçerliliğin mezhep farklılıklarına dayalı olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeple Ebüssuûd Efendi, Hanefî mezhebine para vakıflarının kurulmasını istih-sana dayalı olarak tamamen şeriata uygun kabul ederken Mehmed Birgivi kesinlikle dine aykırı görmektedir; Birgivi ve Kadızâdeliler şüphesiz ki daha dar Hanbelî öğretisini takip ediyorlardı. XVII. yüzyıldan itibaren kanun alanı açık bir şekilde şeriatın lehine daralmaya başladı. Müftülerin fetvaları sürekli olarak nişancılardan kanun yapma yetkilerini sınırladı ve şeyhülislâmın devlet işlerindeki etkisi o derece çoğaldı ki 1107 (1696) yılında kanun kelimesinin şeriat kelimesiyle yan yana kullanımı sultanın bir fermânıyla yasaklandı (*Mecelle-i Umûr-ı Belediyeye*, I, 568).

Bununla birlikte daha sonraki reform dönemlerinde şeriattan bağımsız olarak kanun yapma faaliyeti bir defa daha arttı. Sosyal ve siyasî faktörlerle şiddetlenen kanun ve şeriat arasındaki mücadele kendisini açıktan açığa fikir ayrılıklarında gösterdi. Bu kanunlar, devamlı şekilde istih-sana dayalı olarak dinî hukuk tarafından kabul edilebilir, dinin ve ümmetin selâmeti için zarurî yasalar olarak sunuldu ve ulemâ tarafından verilen fetvalarla tasdik edildi. Bununla birlikte reform düzenlemeleri, devletin menfaatlerini diğer bütün kaygıların üzerinde kabul eden ve ilhamlı İslâm'a yabancı kaynaklardan (geleneksel İran-Türk Devleti ya da XIX. yüzyıl Avrupa devletleri) bulan bürokrat sınıfı tarafından yürürlüğe konuluyordu. Her İslâm toplumunda ortaya çıkan tartışmalar modernleşme yoluna girmek dolayısıyla kanun ve şeriat arasındaki ilişki meselesi üzerinde yoğunlaştı. Osmanlı Devleti'nde Tanzimat döneminde değiştirilerek ya da değişikliğe uğramadan kabul edilen Avrupa kanunları devlet başkanı tarafından yapılan hukukun alanlarında (idare hukuku, vergi hukuku, ceza hukuku vb.) yürürlüğe konuldu (Veldet, *Tanzimat I*, s. 139-209). Avrupalaşma ve modernleşmenin bir neticesi olarak aynı yüzyılın ikinci yarısında bazı yeni hareketler

ortaya çıktı. Bir yandan genç entelektüeller ve ulemâ ichtihad kapısının açılıp açılmayacağını tartışırken diğer yandan Fransız sosyoloji ekolünden etkilenen bir kısım Osmanlı aydını, şeriatın muâmelât kısmının sosyal ve tarihî bir ürün olduğunu ve toplumun ihtiyaçlarına uygun olarak değiştirilebileceğini, yeni ihtiyaçların millî bir meclis yani şûra vasıtasıyla dinî naslar çerçevesinde yapılacak yeni bir yasama yoluyla karşılanabileceğini iddia ettiler. Bu düşünce akımları, 1917 yılında aile hukuku alanındaki radikal bir değişikliği ve kadı mahkemelerinin şeyhülislâmın kontrolünden çıkarılarak Adliye Nezâreti'ne bağlanmasını kolaylaştırdı. Daha sonra Lozan'da kapitülasyonların kaldırılması tartışmaları sırasında Türkiye Cumhuriyeti'nin seküler hukuk sistemi gündeme geldi ve seküler medenî kanun hazırlandı. Ancak diğer İslâm ülkelerinde İslâm hukuk kaynaklarına bağlılığı sürdürme yönündeki arzu yakın zamanlara kadar devam etti.

Osmanlı Devleti'nde kanunların hazırlanması ve yürürlüğe konulmasıyla ilgili prosedür şu şekilde tanımlanabilir: Yasamayı meşrûlaştıran ve bu yasanın kaynağını meydana getiren ilke "sultanın sınırsız yetkisi" (eş anlamlısı "yasak") anlamında örf ilkesiydi. Bu sebeple her çeşit kanun sultanın bir hükmü şeklinde yayımlanmış ve "... kanun emr edip buyurdum ki ..." (İnalçık, *Belleten*, XI/44, s. 700, belge 10) şeklinde formüle edilmiştir. Uygulamadaki prosedür ise şöyleydi: Nişancı ya da defterdarın dairesine bağlı bir kâtip herhangi bir hükmü ferman yahut berat şeklinde düzenler; bu taslak nişancı veya defterdar tarafından kontrol edildikten sonra vezîriâzam tarafından "sah" kelimesiyle tasdik edilirdi. Önemli kanunlar ise sultanın el yazısıyla onayı (hatt-ı hümayun) alınmak suretiyle onaylanır. Bazı kanunların bizzat sultan tarafından yazdırıldığına dair deliller mevcuttur. Tımar, ziraî vergiler ve toprak hukukuyla ilgili kanunlar nişancının alanına girmekteydi. Diğer malî konularla ilgili kanunlar ise defterdara bağlı olan Başmuhasebe Dairesi'nde kaydedilmekteydi. Kanunların birer nüshası kadılar, valiler, mültezimler, gümrük eminleri vb. uygulanmalarıyla ilgili görevlilere gönderiliyordu. Genel olarak halkı ilgilendiren kanunlar münâdiler tarafından pazar ya da cami avluları gibi halka açık mekânlarda ilân edilir yahut kadı tarafın-

dan bu amaçla mahkemeye davet edilen ayan ve eşrafa okunarak açıklanırdı. Belgenin aslı ise şehir bedesteninde veya kadının muhafazası altındaki bir sandıkta korunurdu. Kanun sultanın şahsî fermânı olduğundan yürürlükte kalması için her yeni devlet başkanı tarafından onaylanması gerekiyordu. Fâtih Sultan Mehmed kanunların düzeltme ve değişiklik gerektirebileceğini kabul ve ifade etmiştir.

Daha çok bir genel tahrir, cülûs, bir adaletnâmenin yürürlüğe girmesi ya da reformların ilanı gibi zamanlarda Osmanlılar fethedilen bir ülkenin kanun ve âdetlerini onaylayıp kendi kanun sistemlerine maletmekteydiler. Geleneksel uygulamaya (kânûn-ı kadîme) müracaat etme Osmanlı kanunlarının genel özelliğidir. Kânûn-ı kadîm kavramı daha çok eski örfî hukuk uygulamalarına işaret eder. Geleneksel olarak uygulanan ve geçerliliği sürekli olan kuralları, "Kânûn-ı kadîm oldur ki evvelin kimse bilmeye" ifadesiyle tarif edilir.

Osmanlı Devleti'nde kanunların sahip olduğu bağımsız statünün bir göstergesi de bunların nişancının denetimi altında oluşudur. Nişancı kanunlara doğruluğunun ispatı olan tuğrayı koyma sorumluluğuna sahip olduğu için bir kanunun nihaî ve resmî olarak yürürlüğe girmesi onun elindedir. Bir kanunun yürürlükte kalıp kalmayacağını ve çeşitli idarî daireler tarafından yayımlanan yeni hükümlerin mevcut kanun külliyyatına uygun olup olmadığını belirleyen kişi de nişancıdır. Kanunlar toprak meseleleri ve tımar sistemiyle o derece ilgiliydi ki tımar sisteminin çöküşüyle birlikte kanunun faaliyet alanı daraldı ve nişancı da daha önceki önemini kaybetti.

Osmanlı Devleti'nin dışında özellikle Hint yarımadasında ve Orta Asya'dan göç eden Türk hânedanları tarafından kurulan İslâm devletlerinde kanun vasıtasıyla bağımsız yasama ilkesinin yerleşmiş olması tesadüfî değildir. Bu bölgelerde kanun, zâbite, âyîn, düstur veya "şâhî ferman" gibi terimlerin kullanılması geleneği, hem devlet başkanının başlıca görevi olarak İran'daki adalet kavramı hem de Orta Asya törü ya da tüzük kavramlarına kadar götürülebilir. Hindistan'da Ziyâeddin Berenî'ye göre (760/1359 yılları) zâbite ya da devlet kanunu, bir hükümdarın devletin refahını gerçekleştirmek için kendi üzerine aldığı zorunlu bir görev ve kesinlikle sapmayacağı bir eylem kuralıdır (*Fetâvâ-yı Cihândârî*, s. 6).

BİBLİYOGRAFYA :

Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, Bulak 1302, s. 36-38, 47-57, 60, 85, 97, 218; Taberî, *Târîh* (de Goeje), I, 962; Mâverîdî, *el-Ahkâmü's-sultânîyye*, Kahire 1386/1966, s. 32-33, 77-78, 148, 151, 173-175, 207, 215-218; Nizâmülmülk, *Siyar al-Mulûk* (*Siyâsat-nama*) (trc. H. Darke), Tahran 1962, s. 89, 95, 126, 133, 138, 209; Râvendî, *Râhatü's-şudûr*, s. 166, 260, 356, 381, 382, 398; Es'ad b. Memmâtî, *Qavâninü'd-devâvîn* (nşr. Aziz Suryal Atıya), Kahire 1943, s. 305; İbn Bîbî, *el-Evâmîrü'l-'Alâ'iyye*, s. 721; Aksarâ-yî, *Müsâmeretü'l-aḥbâr*, s. 257, 298; Z. Baranî, *Fetâvâ-yı Cihândârî: Political Theories of the Delhi Sultanate* (nşr. ve trc. M. Habib – A. Selim Han), Delhi, ts., s. 6, 64-71, 136-143; Şems-i Münşî, *Destûrü'l-kâtib* (nşr. Abdülkerim Alioğlu Alizâde), Moskva 1964, I, 323; Esterâbâdî, *Bezm ü Rezm* (nşr. Kilisli Muallim Rifat), İstanbul 1928, s. 223; Abdullah b. Muhammed el-Mâzen-derânî, *Risâle-i Felekiyye* (nşr. W. Hinz), Wiesbaden 1952, s. 23, 172, 182-184; *Kânûnnâme-i Sultânî ber-Müceb-i 'Örf-i 'Osmânî* (nşr. R. Anhegger – Halil İnalçık), Ankara 1956, tür.yer.; Tursun Bey, *Târîh-i Ebû'l-Feth* (nşr. Mehmed Arif), İstanbul 1330, s. 13; Ebüssuûd Efendi, *Ma'rûzât* (MTM, I/2 [1331] içinde), s. 337-348; Ebû'l-Fazl el-Allâmî, *Â'in-i Akbarî* (trc. H. Blochmann), Calcutta 1867-77, s. 60; *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, I, 568; Barkan, *Kanunlar*, s. 259; F. Wolff, *Glossar zu Firdosîs Schahname*, Berlin 1935, s. 46; Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 139-209; Zeki Velidî Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1946, s. 271, 320, 376; F. Lokkegaard, *Islamic Taxation in the Classic Period*, Copenhagen 1950, s. 106-125, 179, 265; H. Busse, *Untersuchungen zum Islamischen Kanzlei-wesen*, Caire 1959, s. 85, 129; J. Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, Oxford 1959, s. 99-112; Fahri Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İstanbul 1960, s. 274-276, 318; İrfan Habib, *The Agrarian System of Mughal India*, London 1963, s. 102, 202; Halil İnalçık, "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Devlet ve Siyaset Nazariye ve Gelenekleri", *Reşid Rahmeti Arat İçin*, Ankara 1966, s. 259-271; a.mlf., "Bursa Şer'iye Sicillerinde Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları", *TTK Belleteri*, XI/44 (1947), s. 700; a.mlf., "Adaletnâmeler", *TTK Belgeler*, II/3-4 (1965), s. 49-145; a.mlf., "On the Secularism in Turkey", *OLZ*, XIV/9-10 (1969), s. 438-446; D. Ayalon, "The Great Yâsa of Chingiz Khân", *St.I*, XXXIII (1971), s. 97-140; XXXIV (1971), s. 151-180; XXXVI (1972), s. 113-158; XXXVIII (1973), s. 107-156.

HALİL İNALCIK

KANUN

Özellikle Şark mûsikisinde kullanılan telli bir mûsiki aleti.

Kanun kelimesinin hemen bütün organologlarca Yunanca kanondan türediği kabul edilir. Alet Türkiye, İran ve Arap ülkelerinde kânun, diğer ülkelerde kanon

kökünden türemiş bir kelimeyle (meselâ Yunanistan'da kanonaki) tanımlanır. Tellerinin uzunluğuyla titreşimleri arasındaki münasebeti araştırmakta kullanılan telli bir deney aletiyle telleri kısmen ses kutusu, kısmen de sap üzerinde kalan lavta cinsinden bir çalgıya da kanon adı verilir.

Günümüzde Türkiye'nin yanı sıra Orta-doğu ve Kuzey Afrika'daki İslâm ülkeleriyle Balkanlar'da, Özbekistan ve Ermenistan'da da kullanılan kanun tarih boyunca çeşitli değişiklikler geçirmiştir. Bâbililer ve Asurlular'ın kanunun atası sayılabilecek kithara cinsinden çalgılarının bulunduğu tesbit edilmiştir. Kanunun da organolojide, bir kasa üzerinde uzundan kısaya doğru sıralanıp gerilmiş tellerin açık olarak titreştirilmesiyle ses veren bütün çalgıların ortak adı olan kithara kapsamına giren bir alet olduğu söylenebilir. Bu çalgıların zamanla komuşu kültürlerce de benimsendiği, kanuna geometrik yamuk biçiminin Araplar tarafından verildiği sanılmaktadır.

X. yüzyıla ait Süryânî sözlüklerindeki ifadelerden Araplar'ın geometrik yamuk biçiminde kithara cinsinden bir çalgı kullandıkları anlaşılmaktadır. Bu çalgı muhtemelen Araplar'ın "kisâre" dedikleri alettir. Yine aynı dönemde yazılmış bir Süryânî sözlüğündeki "geometrik yamuk biçiminde on telli çalgı" olarak tasvir edilen "kisoro"nun da zamanla kisâre ile özdeşleşmiş olduğu söylenebilir.

İbn Hallikân kanunu Fârâbî'nin icat ettiğine inanıldığını söyler. Ancak Fârâbî'nin *el-Mûsika'l-kebîr*'de açık telli çalgılardan söz ederken kanundan bahsetmemesi, ayrıca İbn Sînâ'nın eserlerinde bu mûsiki aletin söz konusu etmemesi İbn Hallikân'ın ifadesinin rivayetten ibaret olduğunu göstermektedir.

İbnü's-Şekündî'ye göre kanun Endülüs çalgılarının en itibarlısı ve İsbiliye (Sevilla), mûsiki aletlerinin şehrin başlıca ihraç malları arasında bulunmasından dolayı en önemli çalgı yapımcılarının toplandığı bir merkezdi. Kanun Endülüs yoluyla XII. yüzyıla doğru Avrupa'ya da girmiş, İspanya'da "cano", Fransa'da "canon", Almanya'da "Kanon", İtalya'da "cannale" adıyla anılmıştır. Kanun, Avrupa'da piyanonun ataları sayılan klavikord ve klavsen gibi çalgılara da esin kaynağı olmuştur.

Hasan Kâşânî *Kenzü't-tuhâf*'ında başka çalgıların yanı sıra kanuna da yer vermiş, geometrik yamuk biçiminde çizdiği

kanunu ayrıntılı ölçüleriyle tanıtmıştır. Üçer üçer akortlanan altmış dört telli bu kanunun eşliğinin günümüzdekinden farklı olarak burguların sıralandığı eğik kenara yakın olduğu görülmektedir. Ünlü nazariyatçı ve bestekâr Abdülkâdir-i Merâgî de eserlerinde kanuna yer vermiştir. Onun tasvirinden bu dönemde kanunun, burulmuş bakırdan yapılan telleri üçer üçer akortlanan ve skalası çenginkiyile aynı olan (muhtemelen $3 \times 24 = 72$ tel) geometrik yamuk biçiminde bir saz olduğu anlaşılmaktadır.

Kanun XV. yüzyıla kadar düşey olarak tutulup çalınmaktaydı. Bir XVI. yüzyıl Bizans freskinde, dik yamuk biçimindeki bir kitharanın sol kolla eğik kenar göğse gelecek biçimde tutulduğu ve sağ elle çalındığı görülmektedir. Bu tutuş biçimi kanun benzeri bir Hint çalgısı olan "surmandal"da halen yaşamaktadır. XV. yüzyılda düşey tutuştan yataya geçilince sol el de icraya katılmış, bu ise çalma tekniğini tamamen değiştirmiştir.

Osmanlı sınırları içinde kanun XV. yüzyılda kullanılmaya başlanmış ve yapısı zamanla değişikliklere uğramıştır. XVI. yüzyılda İstanbul'da kullanılan kanunların İran ve Mâverâünnehir'de kullanılanlardan farksız olduğu söylenebilir. Bazı minyatürlerde de tesbit edildiği üzere kanun bu dönemde göğsü bütünüyle ahşap, metal telli bir çalgıydı. Bu kanunun modern bir benzeri kalun adıyla günümüzde Uygurlar tarafından kullanılmaktadır. XVI. yüzyıl kanunu muhtemelen makam değıştikçe yeniden akortlanmayı gerektiriyordu. Ancak bu dönem müziğinde makam geçkileri çok az yapıldığından, kanunda akort değışikliğine de fazla ihtiyaç duyulmamıştır.

Ali Ufkî Bey ve Kantemiroğlu'nun eserlerinde kanundan hiç söz etmemelerine karşılık Evliya Çelebi, İstanbul'da elli beş kanun icracısının mevcudiyetinden bahseder. XVII. yüzyıl Osmanlı kanununun biçimi tam olarak bilinmemektedir. XVIII. yüzyılın ortalarına doğru ise bugünküne çok yakın yeni bir şekil kazandığı söylenebilir. O dönemde İran'da kanun icrası terkedilmiş olduğundan çalgıya bugünkü yapısını kazandıran değışiklikler Osmanlı sınırları içinde Türkiye, Suriye ve Mısır'da yapılmış olmalıdır. 1714'te Jean-Baptiste van Mour'un çizdiği bir gravürdeki dikdörtgen görünümlü kanun bütün göğsün ahşap olduğu izlenimini vermektedir. Filippo Buonanni'nin çizdiği ve Mour'un kine çok benzeyen kanunî gravüründen ise çalgının metal telli olduğu anlaşılmaktadır.